Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році

Микола Жарких

Фламандський рицар-дипломат Жильбер де Ланнуа (1386 – 1462) немало мандрував по Європі, Азії та Африці (Єгипет). Наприкінці життя, після 1450 р., він уклав книжку «Поїздки та посольства». Надруковано її досить давно [Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1399 – 1450. – Mons: Hoyois, 1840. – 140 р.; у цьому виданні потрібний нам текст міститься на с. 34 – 43]. Видавець проф. Констан-Пилип Серрюр (C.-P. Serrure, 1805 – 1872) додав до тексту географічний покажчик, де прокоментовано назви, вжиті в тексті

… Пригадую, як покійний Ярослав Дмитрович Ісаєвич зацікавився був моєю «Бібліографією старої України», котра тоді була ще в проекті. Влітку 1995 р. він запросив мене до свого кабінету у будинку Президії НАНУ (Володимирська, 54; він на той час був академіком-секретарем відділення історії, філософії і права) і

присвятив мені немало часу, чи не півтори години. Він розглядав prerelease першого зошиту «Бібліографії» і з приводу названого вище видання запитав: «Але ж ви мабуть не тримали його в руках?» Я чесно відповів, що книги не бачив, а описав її за посиланнями інших авторів (так була зроблена більшість записів «Бібліографії»). І от через чверть століття я дивлюсь-таки на екрані скан цього видання і бачу, що мій опис був цілком правильним…

У 1878 р. бельгійський вчений Charles Potvin (1818 – 1902) надрукував зібрання творів Ж. Л. [Œuvres de Ghillebert de Lannoy: voyageur, diplomate et moraliste. – Louvain: 1878. – 91, 551 p.] з обширною передмовою про його біографію і твори. До тексту «Поїздок» додано археографічний опис рукописів і географічні коментарі Жана-Шарля Узо (J.-C. Houzeau). У цьому виданні потрібний нам текст міститься на с. 51 – 64, і я буду посилатись саме на нього, бо тут подано різночитання за різними рукописами.

Перше із зазначених видань викликало інтерес польського історика Йоахима Лелевеля, який присвятив Ж. Л. обширну статтю [*Lelewel J.* Gilbert de Lannoy i jego podróże. – Poznań: 1844. – 91 s.; також у складі збірника творів: *Lelewel J.* Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje, albo rzeczy polskie różnymi czasy. – Poznań: 1844, s. 342 – 431]. Він передрукував частину французького тексту, яка стосувалась Польщі та сусідніх земель, пронумерувавши його параграфи, подав польський переклад і коментарі.

В 1853 р. П. К. Брун надрукував фрагмент французького тексту «Подорожей», додав паралельний російський переклад і коментарі [Путешествия и посольства Гильбера де Ланнуа. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1853 г., т. 3, с. 433 – 465]. Обраний ним фрагмент стосується перебування Ж. Л. у Галичині, Молдавії та Криму в 1421 р.

В 1866 р. частина тексту Ж. Л. була надрукована (частково в німецькому перекладі) як додаток до хроніки Йогана Посільге [Scriptores rerum Prussicarum, 1866, Bd. 3, S. 443 – 452], з використанням нумерації параграфів та коментарів Й. Лелевеля. Основна увага приділена перебуванню Ж. Л. на території Тевтонського ордену.

На основі праці Лелевеля було зроблено російський переклад і коментарі [*Емельянов* Путешествие Гильбера де Ланнуа в восточные земли Европы в 1413 – 1414 и 1421 гг. – Университетские известия (Киев), 1873 г., № 8, с. 1 – 45; у цьому виданні потрібний нам текст міститься на с. 34 – 43], зі збереженням нумерації параграфів.

У 2003 році було опубліковано російський переклад О. Кудрявцева [Великая Русь рыцаря де Ланноа. – Родина, 2003 г., № 12], авжеж, із лелевелевими номерами параграфів, але ще більш скорочений.

Можна сказати, що значний інтерес до Ж. Л., проявлений у середині – 3-й чверті 19 ст., нині згас, і хоча його часто згадують, комплексного джерелознавчого дослідження «Поїздок» досі немає.

А між тим там є пожива для коментування.

1. Данциг

4 травня 1421 р. (пряма повна дата в тексті) Ж. Л. виїхав з Еклюза у посольство на Схід. Як належить послу, він нічого не записав про мету посольства й дані йому доручення, а записував тільки зовнішні обставини своєї місії. Він

прибув до Данцига і зустрівся з великим магістром Тевтонського ордена Міхелем Кухенмейстером.

Прошу зауважити: на ділянці від Фландрії до Данцига довжиною приблизно 1200 км Ж. Л. записав 16 проміжних пунктів, тобто в середньому по 70 км між пунктами. І усі ці назви добре відомі.

2. Загадкова Садова

Але далі балакучого й охочого до географічних подробиць рицаря Жильбера неначе підмінили. Він стисло занотував, що поїхав до польського короля через місто Садову на Русі: *la ville de Sadowen en Russie* (в одному рукописі *Saint-Domien*) [Œuvres, с. 53].

Що це за місце? Ясна річ, це не Судова Вишня у сучасній Львівській області, як думали Лелевель та Ємельянов. Відома з давньоруського часу (1230 року) Вишня стала зватись Судовою, здається, від 1545 р. [Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К.: 1968 р., с. 485], тобто значно пізніше поїздки Ж. Л.

Тим більше це не може бути Сандомир, як думали Узо й Кудрявцев на підставі варіанту написання. Назви конструкції Saint + ім’я, дуже поширені в справжній (західній) Європі, мало поширені у Польщі, а на Русі їх взагалі немає (незалежно від того, що Ж. Л. називав Руссю). До того ж Сандомир не належав до Русі, знову незалежно від того, що вважалось Руссю.

Можна було би думати про село Садів у Волинській області, але воно розміщено у 20 км від Луцька, і здається неймовірним, щоб Ж. Л. згадав це маленьке село, а не побував і не згадав Луцька. До того ж ця Садова у Ж. Л. – місто (ville), не село (village).

Інша можливість – зігнорувати визначення «на Русі»; тоді можна думати про село Sadowa у Мазовії. З ним те добре, що воно лежить практично на прямій дорозі із Данцига в Галичину. Але проблема та сама – чому записано маленьке село у 20 км від Варшави, а не записана столиця Мазовії?

Висновок: ця назва залишається незрозумілою.

Чому я приділяю їй таку увагу? Тому, що перш ніж користатись даними із будь-якого джерела, ми мусимо скласти собі уявлення про міру його компетентності та вірогідності, про спосіб його написання. А з подорожами Ж. Л. та проблема, що різні його частини написані у зовсім відмінний спосіб, і тому не можна розтягати один простий висновок на весь твір, а треба оцінювати окремо кожну структурну частину.

Так, подорожуючи землями Ордена в 1413 – 14 роках, Ж. Л. часто й охоче нотував віддалі між пунктами свого шляху, і можна з усякою певністю думати, що така маса дрібних деталей була занотована у його щоденнику під час самої подорожі. А в подорожі 1421 року ми нічого такого не бачимо, і можемо думати – також досить упевнено – що текст являє собою спогади, записані мабуть після 1450 р., тобто через 30 з гаком років після поїздки.

І розібраний приклад із незрозумілою назвою мусить нас насторожити – не кожне слово і не кожне речення в цій частині книги Ж. Л. несе повну істину.

3. Озимина

Неначе вибачаючись за недокладність розповіді, Ж. Л. написав, що знайшов польського короля «серед пустель Польщі, в одному бідному місці, що звалось Озимина» (*Oysemmy*, варіант *Oiseminy* – кращий [Œuvres, c. 53]).

Тут слід погодитись із Лелевелем, який вказав на село Озимина в Самбірському районі Львівської області. Воно лежить у 60 км на південний захід від Львова, посередині між Самбором і Дрогобичем.

Від попереднього точно визначеного місця – Гданська – до Озимини 640 км, і на цьому просторі Ж. Л. записав тільки один проміжний пункт. Маємо середню віддаль між пунктами – 320 км, а це зовсім не те саме, що 70!

Тут Ж. Л. явно промовчав або не міг пригадати істотні подробиці, записав тільки, що король вислав своїх людей зустріти посла за 30 *льє* наперед.

А що таке *льє* у Ж. Л.? Маємо немало записів, наприклад, від Данцига до Марієнбурга – 7 льє (47 км; льє = 7 км), від Данцига до Кенігсберга – 33 льє (144 км; льє = 4.4 км), від Вільна до Трок – 7 льє (20 км; льє = 3 км), від Ковна до Рагнети – 16 льє (120 км; льє = 7.5 км), від Новгорода до Пскова – 30 льє (190 км; льє = 6.3 км). Отже, 30 льє може становити від 100 до 200 км. Від Озимини до Ряшева (це на границі Русі!) – 120 км, до Сандомира – 175 км, до Холма (і це теж Русь) – 185 км і до Любліна – 205 км. Через отакі «пустелі» довелось пробиратись нещасному послу!

Село Озимина, нині нічим не примітне, було чимось важливим для Ягайла. Його ітінерарій вказує 7 візитів короля (у 1412 – 1427 рр.), з яких 4 припадають на літні місяці і 3 – на жовтень [*Gąsiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagiełły: 1386 – 1434. – Warszawa: 1972, s. 103]. Можна думати, що там був його мисливський двір, і Ж. Л. згадував про свою участь у полюванні короля.

Перебування Ягайла в Озимині в 1421 р. припадає на 24 червня; за місяць перед тим, 20 – 27 травня, він перебував у Саноці, а місяцем пізніше, 23 – 25 липня – у Медиці. Його зустріч із Ж. Л. відзначена цілим параграфом у Длугоша [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 11, 1413-1430. – Warszawa: 2009, s. 154], з якого власне ми й знаємо точну дату.

Оповідання Длугоша збігається в деяких подробицях з тим, що записав Ж. Л.: дарунки, передані від короля Англії; подорожний лист для Ж. Л. до турецького султана.

Але не менш істотними є розбіжності. Ж. Л. зазначив, що польський король був у союзі із турецьким імператором (Мехмедом 1-м) проти угорського короля (Сигізмунда 1-го). Не думаю, щоб таке могло бути. Добре, що Длугош не знав про його записки і написав, що Ж. Л., повернувшись до Європи, скрізь прославляв польського короля. Добра слава для християнського володаря – пактує з турками на інших християн!

Під 1414 роком Длугош розповів про невдалу спробу посередництва короля Ягайла між турецьким султаном Крістеном (!?) та угорським королем Сигізмундом, щоб угамувати спустошення Угорщини турками. При цьому Ягайло посилався на свій союз із Сигізмундом і погрожував туркам своїм військом [Jana Długosza op. cit., s. 46 – 48]. Оце стільки ми знаємо про дипломатичні контакти Ягайла із турками перед 1421 роком. Хроніст, котрий користувався документами королівської канцелярії, не знав навіть імені турецького султана.

Думаю, тут Ж. Л. записав якісь наклепницькі чутки, котрі він міг почути пізніше (у Молдавії, Кафі чи навіть Константинополі).

Далі, Ж. Л. зазначив: Ягайло, вручаючи йому листи, сказав, що турецький імператор (не названий на ім’я!) помер, там іде війна і туди не можна проїхати суходолом. Але в такому випадку подорожній лист втрачав будь-яке значення! Длугош навпаки відзначив, що Ж. Л. поїхав до Константинополя саме суходолом – можна думати, мав такий намір, виїжджаючи з Озимини.

Думаю, що Ж. Л. дізнався про все це не під час зустрічі з королем, а пізніше, у Молдавії і Константинополі (там буде про цю трохи більше). Я вважаю це змішування подробиць сильним аргументом на користь компоновки всього оповідання Ж. Л. про посольство 1421 р. з пам’яті, значно пізніше самих подій. (Лелевель в усіх подробицях довіряв Ж. Л. і ставив під сумнів Длугоша, думаю, даремно).

4. Белз

Далі Ж. Л. поїхав до руського міста Львова (*ville nommée Lombourg en Russie*), а звідти – до руського міста Белза (*une ville en Russie, nommée Belfz*). Там він зустрівся із не названою по імені мазовецькою княгинею. Чи пропуск імені був вимогою тогочасного етикету, чи Ж. Л. просто його забув – невідомо, але істотної подробиці явно бракує.

Назву *Belfz* Лелевель правильно зрозумів як Белз, натомість бачимо у Бруна Бельци (в сучасній Молдавії), у Ємельянова – не пояснений *Бельц*, у Ж.-Ш. Узо – Белз, але не той, що ми знаємо, якийсь інший, розташований на схід (!) від Львова, у Кудрявцева – Більськ (який, на думку автора, знаходиться у Мазовії).

Давнє Белзьке князівство від 1388 р. належало мазовецькому князю Земовиту 4-у, тому можна не дивуватись зустріти саме тут мазовецьку княгиню.

5. Віднайдений Кам’янець

Далі Ж. Л. проїхав через Нижню Русь (*la basse Russie*). Потім він згадав ще й Верхню Русь (*la Russie la haute* [Œuvres, с. 55, 58]). Коментатори проминають ці визначення без пояснень. Оскільки Верхня Русь, як її уявляв собі Ж. Л., лежала між Львовом та Кам’янцем-Подільським, то можна думати, що ці назви стосуються течії річок. Львів розташований на вододілі, і Полтва тече звідси на північ до Буга – Вісли – Балтійського моря, а Зубра тече на південь до Дністра – Чорного моря. Оцей вододіл і міг зватись Верхньою Руссю, а Волинь – Нижньою.

Ж. Л. їхав на зустріч із князем Вітовтом, котрого він титулує «великим князем і **королем** Литви» (*le duc Witholt, grant prince et* ***roi*** *de Létau* [Œuvres, с. 55]).

Із Вітовтом він зустрівся у Кам’янці на Русі (*a Kamenich en Russie*). І цей Кам’янець – даруйте за каламбур! – став каменем спотикання для коментаторів.

Серрюр і Лелевель без будь-яких пояснень виправили його на *Кременець*. Брун із цим не погодився (слушно!), але запропонував маловідомий замок Кам’янець між Одриконем і Корчиною, у 6 км на північ від Кросно. Руїни замку там і нині є, і лежать вони у колишньому Руському воєводстві. Тільки знаходиться цей замок за 180 км на південний захід від Белза, і як Вітовт з Литви міг заїхати аж туди, а Ж. Л. не перестрів його раніше? Це припущення слід відкинути, і даремно Ємельянов його прийняв.

Ж.-Ш. Узо назвав цей пункт «Кам’янцем на Волині», не вдаючись у деталі. Кудрявцев залишив назву «Кам’янець» без коментарів.

Нарешті, С. Полехов написав: «Ясно, що йдеться про Кременець, як то не раз уже вказано в літературі» [*Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego. – Rocznik Lituanistyczny, 2019, t. 5, s. 77]

Але чи справді ми маємо настільки мало різних Кам’янців на Русі, що мусимо поповнювати їх число ще й Кременцем? Не думаю, що це дійсно потрібно.

1, слова *камінь* та *кремінь* справді мають близьке значення, але тільки для того, хто розуміє хоч якусь слов’янську мову. Знання її я у Ж. Л. не зауважив.

2, приголосні завжди важливіші за голосні, і перехід Кр-м-н-ц ⇒ К-м-н-ц, з випадінням дуже характерного звуку на початку, вважаю неможливим.

3, сам Ж. Л. ясно написав, що він мав на увазі саме Кам’янець, бо додав потім, що був ще в *іншому Кам’янці*. Тобто він розумів, що назва одна й та сама, а стосується різних місць.

4, щоб відшукати потрібний нам Кам’янець, треба зробити наступні очевидні кроки:

5, відкрити вказаний вище ітінерарій Вітовта за 1421 рік;

6, вилучити із нього сумнівний «Кременець»; тоді залишиться 22.06 – Троки, 25.07 – Дубиче (Dubičiai в Литві), 9.08 – Троки, 15.08 – Люблін (зустріч із Ягайлом).

Із цих даних видно, що літо 1421 р. Вітовт провів у корінній Литві, аж до виїзду до Любліна.

Якщо прийняти, що Ж. Л. 24 червня 1421 р. приїхав до Озимини і провів там 6 днів, то виїзд до Львова слід класти орієнтовно на 1 липня. 60 км до Львова він міг проїхати за два дні і стати у Львові орієнтовно 3 липня. Нижче він згадав, що після зустрічі з Вітовтом проїхав 50 льє, щоб повернувся до Львова [Œuvres, c. 58]. Тепер ми маємо все необхідне для того, щоб вирахувати точку і час зустрічі Вітовта й Жильбера, склавши лінійне алгебраїчне рівняння 1-го порядку.

7, проводимо на карті пряму лінію із Львова до Трок, отримуємо віддаль у 535 км. Поблизу цієї лінії маємо наступних кандидатів на звання Кам’янця:

– К-1: село Кам’янка Щучинського району Гродненської області Білорусії – 120 км від Трок, 415 км від Львова;

– К-2: місто Кам’янець у Берестейській області Білорусії (той самий, де Біла вежа) – 250 км від Трок, 285 км від Львова;

– К-3: місто Камінь-Каширський у Волинській області – 210 км від Львова, 340 км від Трок;

– К-4: місто Кам’янка-Бузька у Львівській області – 33 км від Львова, 510 км від Трок;

– К-5: замок Кам’янець-Кросненський (за П. Бруном) – 160 км від Львова, 590 км від Трок. Але цей замок лежить далеко на захід від Львова, зовсім не на дорозі до Литви.

– К-6: місто Кременець у Тернопільській області – 120 км від Львова, 510 км від Трок. Але це місто лежить помітно на схід від дороги до Литви.

8, льє у Ж. Л., як ми бачили, має довжину від 3 до 7.5 км, отже його 50 льє виносяться на 150..375 км. Тому ми можемо відкинути варіант К-1 як дуже далекий і варіанти К-4, К-6 як дуже близькі до Львова. Залишається коливання між К-2 і К-3 (в математиці це зветься «шукати розв’язок на дискретній множині об’єктів»).

9, далі ми знаємо, що зустріч Ж. Л. з Вітовтом тривала 9 днів [Œuvres, с. 58]. Тому із трьох інтервалів, які дає нам ітінерарій, ми можемо відкинути два останніх: переїзд із Трок до Любліна зайняв усього 6 днів, а між зупинками у Дубиче 25.07 і у Троках 9.08 пройшло всього 16 днів. Віднімаючи 9 днів зустрічі, маємо тільки 7 днів для переїзду, отже, загальна довжина його не перевищувала 210 км (Вітовт їхав разом із жінкою та почтом, тому я не думаю, що він міг проїжджати більше звичайних 30 км на день). Отже, залишається тільки інтервал у 31 день між 22.06 та 25.07 (знову та сама дискретна множина об'єктів!).

10, вираховуємо із зазначеного 31 дня 9 днів зустрічі, залишаємо на дорогу максимум 22 дні. Тепер у випадку К-2 маємо 8 днів на дорогу Троки – К-2 і 6 днів на зворотну дорого К-2 – Дубиче; 8 + 9 + 6 = 23 дні. У випадку К-3 маємо відповідно 11 і 9 днів дороги; 11 + 9 + 9 = 29 днів. Отже маємо явну перевагу варіанта К-2 перед К-3 (останній ледве вписується в окреслений проміжок часу).

11, якщо ми приймаємо К-2 як місце зустрічі, то у зворотний шлях Вітовт мав пуститись не пізніше 19 – 20 липня, а його зустріч з Ж. Л. тривала від 10 до 19 липня.

11, а що ж Ж. Л.? Йому на переїзд зі Львова до К-2 треба було витратити 9 – 10 днів, отже він міг прибути до К-2 навіть без поспіху 12 – 13 липня. Якщо відняти час на прийоми у Львові та у Белзі, йому треба було їхати трохи швидче.

12, остаточно, вважаю, що зустріч Вітовта і Жильбера де Ланнуа відбулась у **Кам'янці-Берестейському** в середині липня 1421 року.

13, елементарно, Ватсон? Більш ніж елементарно, а між тим за 180 років ніхто не звернув на це уваги. Наші історики мають вищу освіту, а не мають середньої, котра потрібна для боротьби із лінійними рівняннями…

14, запропонований мною розв'язок не містить натяжок і не потребує неможливого виправлення тексту джерела.

15, на жаль, помилка в коментарі до Ж. Л. може мати практичне значення, бо якщо у Кременці схочуть відзначити 600-річний ювілей візиту Вітовта (у 2021 році), то як я їм буду заперечувати? Сергій Полехов – справжній історик, а ти хто такий? – «Лицо именно неофициальное, а пожалуй даже и праздное», як сказав класик…

Отже, «место встречи изменить нельзя»? Тоді виникає запитання – коли це учасники зустрічі устигли погодити її час та місце? Слід припускати, що Ж. Л. послав Вітовту своє «иду на вы» прямо із Данцига і отримав відповідь ще в Озимині.

6. Супутники Вітовта

Вітовта супроводжувала його супруга та якийсь мусульманський князь із Татарії (*duc sarrasin de Tartarie*), не названі по іменам. Знову можна пошкодувати, що Ж. Л. знав більше, але не схотів поділитись цим знанням.

7. Помилковий запис про посольства

Ж. Л. записав, що Вітовт приймав у Кам'янці посольства від Великого Новгорода та Пскова (*deux ambaxades, l'une de la grant Noegarde et l'autre du royaume de Plesco* [Œuvres, с. 56]). Чи справді так?

Найближчим за часом написання до потрібної нам дати є Новгородський Карамзінський літопис, доведений (у 2-й частині) до 1428 р. Так от, там під 1421

роком зовсім нема мови про посольство до Вітовта, натомість під 6922 (1414) роком читаємо:

> Тієї ж весни їздив від Новгорода до Литви послом Юрій Онциформ, і узяв з князем Вітовтом мир по старині [Полное собрание русских летописей. – М.: 2002 г., т. 42, с. 174].

Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу трохи докладніший. Послами були «посадник Юрій Онциформович, Офонос Федорович син посадничий, Федір Трябло» [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: 1950 г., с. 404].

Новгородський 4-й літопис очікувано слідує за Карамзінським, але додає, що новгородський посол «не наважився відмовитись від хресної грамоти новгородської до німців», тобто розірвати мир між Новгородом і Тевтонським (власне, Лівонським) орденом [Полное собрание русских летописей. – Ленинград: 1925 г., т. 4, вып. 2, с. 413].

Найдавніший псковський літопис, доведений до 1468 р., не знає про посольство псковичів до Вітовта в 1414 р., натомість знає про посольство 1421 р.:

> Того ж року [6929 = 1421] князь Литовський Вітовт прислав до Пскова своїх людей, і наказав розірвати мир із німцями. І псковичі, тримаючись хресного цілування, того не схотіли [зробити]. І послали Сильвестра посадника та інших бояр до князя Вітовта й били чолом, кажучи: «Як нам, княже, тобі допомагати, коли ми на тому хрест цілували, що нам з німцями мир тримати, а тобі не допомагати». І Вітовт від того часу почав тримати великий гнів на псковичів [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 38; це місце процитував ще П. К. Брун].

Знову все елементарно і лежить на самій поверхні: Ж. Л., пишучи розглядуваний текст за пригадками, поплутав деталі своїх зустрічей із Вітовтом в 1414 і в 1421 роках – і тільки. Але тепер ми маємо уже не натяки на плутатину, а справжню, документально зафіксовану плутанину.

Думаю, що в 1421 році Вітовт поскаржився Жильберу на неслухняних псковичів, яких він приймав раніше і не в Кам'янці (мабуть, у Вільні).

Чому Ж. Л. згадав про ці посольства? Думаю, щоб дати опис дарів. Про обіди й дари Жильбер писав завжди охоче, докладно і з великим знанням справи, і тут вирішив не пропускати нагоди про них поговорити.

Описуючи свій побут у Кам'янці, Ж. Л. згадав про подарунки, одержані від руських князя і княгині (як завжди, не названих по іменах) та від Гедигольда, старости Плюї на Поділлі (*Guedigol, capitaine de Pluy, en Lopodolye*; варіант: *Gueldignol* [Œuvres, с. 58]). Думаю, що з Гедигольдом Ж. Л. бачився у Кам'янці-Подільському, а тут про нього згадав з нагоди отриманих подарунків.

8. Псковське королівство

В цьому епізоді я хочу ще звернути увагу на послів від Псковського **королівства** (*du* ***royaume*** *de Plesco*). У перекладах Лелевеля, Бруна і Кудрявцева так і написано: *королівства*, без коментарів. Натомість у перекладі Ємельянова це слово просто пропущено. А між тим це не може бути опискою, бо Ж. Л. особисто відвідав Псков у 1413 р. і ще тоді записав: «велике обгороджене місто королівства і держави Русі, зване Псков» (*une autre grosse ville fermée du royaume et seignourie de Russie, nommée Plesco* [Œuvres, с. 36]).

Можна думати, що при описі подій 1421 р. Ж. Л. незручно спростив цю правильну формулу чи просто був механічний пропуск при копіюванні.

Однак на карті 1491 р., про яку я трохи більше напишу далі, також нанесено Псковське королівство (*plesrov regnum*).

9. Вітовт і Туреччина

Вітовт надав Ж. Л. листи для проїзду до Туреччини, писані татарською, руською та латинською мовами. Думаю, латинський лист призначався для слуг самого Вітовта на Поділлі, руський – для Молдавії, а татарський мав служити під час візиту до правителя Криму (нижче Ж. Л. згадав, що мав якесь доручення до імператора Солхата від Вітовта [Œuvres, c. 63]).

Ж. Л. записав пораду Вітовта – не переїжджати через Дунай, бо турецький імператор помер і по всій Туреччині йде війна. Це, власне, повторення того, що говорив (нібито) Ягайло, і я можу повторити – сумнівно, щоб оці новини могли дійти до Вітовта так скоро.

Ж. Л. не пропустив нагоди звести наклеп і на Вітовта, записавши, що він був у союзі з польським королем і татарами проти угорського короля (*Et estoit aliez avecq le roy de Poulane et avecq les Tartres contre le roy de Hongrie*). В одному з рукописів тут стоїть навіть союз із турками (*semblablement avecques les Turques* [Œuvres, c. 56]). Якщо прийняти цей варіант, вийде просто повторення на адресу Вітовта того наклепу, який Ж. Л. запустив проти Ягайла.

10. Вітовт і гусити

До гуситів Ж. Л. повертався у своїй книзі тричі.

Вперше він згадав ім’я Яна Гуса при описі своєї поїздки до Праги в 1415 р., якраз тоді, коли у місті почались заворушення через Гуса, і Ж. Л. перебував у небезпеці [Œuvres, c. 49].

Друга згадка належить до розглядуваної нами поїздки 1421 р. Ж. Л. написав, що він відмовився від частини подарунків Вітовта (частини, мої любі!), тому що Вітовт був у союзі з гуситами проти «нашої віри» (слід думати – проти римського католицтва; *aliez avecq les Housses contre nostre foy*).

Утретє Ж. Л. згадав гуситів у зв’язку з війнами і посольствами 1428 – 1429 років [Œuvres, c. 164 – 166].

Думаю, що другий із фрагментів – це пізніший запис поплутаних спогадів.

У Длугоша читаємо, що 2 – 7 лютого 1421 р. Ягайло і Вітовт перебували у Воранах (Senoji Varėna), і тут до них прибули чеські посли – шукати собі короля. Коли Ягайло відмовився прийняти чеську корону, вони запропонували її Вітовту. Той не відмовився остаточно, але застеріг, що не приймає чеської віри і залишиться при католицтві [Jana Długosza op. cit., s. 151 – 152]. Отакий був «союз» Вітовта із чехами!

Ми бачимо, що в тих рідкісних випадках, коли Жильбер таки торкався справ релігії і політики, його повідомлення виглядають сильно перекрученими.

Мабуть Ж. Л. пригадував, що Вітовт мав якусь справу із чехами, і назвав цих чехів – гуситами, що було звичним для 1428 і наступних років. Але коли виникла назва «гусити»? Сергій Лунін звернув мою увагу на трактат віденського професора Петра фон Пулкау (Peter von Pulkau, 1370 – 1425) «Tractatus contra quattuor articulos Hussitarum» (1424 р.), в назві якого уже стояло слово «гусити». Подальше

заглиблення у гусито-знавство я вважаю зайвим, але підозра в анахронізмі, у пізнішому походження цього слова у Ж. Л. залишається.

Також я цілком не розумію, як можна було відмовитись від **частини** подарунків (ще міг би зрозуміти повну відмову від подарунків як ознаку охолодження відносин). І як Ж. Л. мотивував такий дивний вчинок? І що на це сказав Вітовт? «Ах, какой реприманд неожиданный»? Припускаю, що Ж. Л. міг просто вигадати цю «відмову», щоб заманіфестувати своє особисте ставлення до гуситів. Ясно, що уповноваження своїх панів на такий крок Ж. Л. не міг мати, бо про сам факт переговорів Вітовта із чехами ці пани, думаю, ще не знали.

11. Поділля і Молдавія

Отже, із Кам’янця Ж. Л. повернувся до Львова. Далі він проїхав згадану Верхню Русь і прибув на Поділля в інший Кам’янець, який належав князю Вітовту (*en Lopodolie a une autre Kemenich* [Œuvres, с. 58]).

При переписуванні артикль причепився до маловідомої назви, і з la Podolie вийшло Lopodolie (ну, і на італійських портоланах можна таке побачити, наприклад la copa ⇒ Locopa).

«Інший Кам’янець» ніяких сумнівів не викликає – це Кам’янець-Подільський (тільки Ж.-Ш. Узо і тут зумів внести плутанину – в його примітці це «Кременець на Поділлі»). А от що таке *de Pluy*? Лелевель висловив дотепний здогад, що писар хотів написати «Поділля», але помилився, далі написав правильно, а помилки не викреслив. Здогад П. К. Бруна, що це Пилявці, прийняти не можна, бо ця назва відома тільки від 1530 р. (Вікіпедія).

Це місце в усіх рукописах читається однаково і мабуть було зіпсовано в протографі. Можливо, це не назва поселення, а частина титула Гедигольда.

Про Кам’янець-Подільський Ж. Л. занотував (окрім обідів і подарунків) також його «прекрасне розташування» (*merveilleusement assise*). Таке зауваження слід цінувати, бо Ж. Л. майже не приділяв уваги видимим подробицям (топографії, архітектурі й т. п.).

Далі Ж. Л. поїхав у Молдавію, у якій знову побачив «великі пустелі». Цей край він назвав «малою Валахією» (*Wallackie la petite*), а воєводу Олександра назвав «паном тієї самої Валахії та Молдавії» (*seigneur de laditte Wallackie et de Moldavie* [Œuvres, с. 58 – 59]).

З цього приводу плутані «пояснення» дав один тільки Лелевель. На його думку, «мала Валахія» – це північна частина Валахії біля Прута (до впадіння Молдови у Прут). Але Молдова впадає у Сірет, не у Прут; і не зазначено якогось незалежного джерела для такого розуміння назви.

Із розрізненням Валахії і Молдавії дійсно є великі проблеми, бо поляки звуть Волощиною власне Молдавію. Тому я думаю, що в титулі Олександра у Ж. Л. суміщено його польський варіант (Валахія – Волощина) і молдавський (Молдавія). Така форма титула відома і в інших документах того часу [*Параска П. Ф.* Территориальное становление Молдавського феодального государства во второй половине 14 в. – «Социально-экономическая и политическая история юго-восточной Европы», Кишинев, 1980 г., с. 64 – 66] Під час перебування Ж. Л. в Молдавії у Валахії був свій господар – Раду 2-й (посідав господарство в 1420 – 1422 рр. і пізніше кілька разів). Але про оцю реальну Валахію і її реального володаря Ж. Л., здається, не знав.

Воєводу Олександра Ж. Л. зустрів у селі Козял (*villaige, nommé Cozial*), котре становить чергову географічну загадку через відсутність географічного контекста. Мережа Інтернет не знає такої географічної назви і майже не знає людей з таким іменем / прізвищем. Можна не мати сумніву, що це фонетичний запис назви, перекручений при переписуванні або й помилково пригаданий.

К.-П. Серрюр припустив, що це село Козлів на Дністрі у Могилів-Подільському районі Вінницької області; це повторив і Ж.-Ш. Узо.

Цей Козлів лежить всього у 70 км на схід від Кам'янця-Подільського, і відомий, здається, з 1445 року [Українські грамоти 15 ст. – К.: Наукова думка, 1965 р., № 10, с. 36 – 37]. Але мені неясно, чого б це дорога уздовж Дністра, і то власне його лівим берегом, вважалась поїздкою по Валахії.

П. К. Брун пропонував два варіанти: 1, містечко Каушани в Молдавії; 2, Хан-Кишлу або Кизил-Бунар. Що таке це останнє, в свою чергу довелось з'ясовувати – це село Козацьке Білгород-Дністровського району Одеської області, віддалене від Білгорода на 28 км. Ясно, що П. К. Брун керувався записом Ж. Л., що він проїхав далі ще 4 льє через великі пустелі згаданої Валахії і прибув до Білгорода.

Але за дотепним зауваженням Кудрявцева, 4 льє (один день шляху) важко назвати «великою пустелею»; він висловив припущення, що там стояло якесь інше слово на позначення відстані.

Запропоновані варіанти я вважаю неприйнятними, але свого подати не вмію. Назва залишається неясною.

12. Воєвода Олександр і Туреччина

Олександр подав Жильберу де Ланнуа докладну інформацію про ситуацію в Туреччині (повторюся – думаю, що попередні звістки Ж. Л. на цю тему були вставлені під час написання оцих спогадів):

– турецький імператор помер;

– є три претенденти на престол;

– вони ведуть між собою велику війну по всій країні, як у Греції, так і по той бік **руки** св. Георгія (*tant au coste devers Grece comme oultre le* ***bras*** *Saint-George* [Œuvres, с. 59]);

Деякі подробиці про війну в Туреччині Ж. Л. подав далі, уже після опису свого перебування у Константинополі [Œuvres, с. 66 – 67], і там названо імена Мурада й Мустафи (тобто двох претендентів, а не трьох). З усякою певністю можна думати, саме там (а почасти навіть ще пізніше) Ж. Л. і довідався про турецькі справи, а на розглядуваному місці подав неначе реферат, не подаючи власних імен.

Порівняння з тим, що нам відомо з інших джерел, показує, що й тут змішано події кількох наступних років (читаємо статті Вікіпедії Мурад 2-й та Мустафа-челебі). З них видно наступне:

– імператор Мехмед 1-й помер у Едірне 26 травня 1421 р., і смерть його деякий час приховували, аби його син Мурад устиг посісти престол;

– основним претендентом на престол став старший син Мехмеда – Мурад (2-й), проголошений султаном 25 червня 1421 р. у Бурсі. І мабуть тільки після цього почала розходитись певна звістка про смерть Мехмеда;

– його першим суперником був ніякийсь Мустафа, котрий називав себе сином султана Баязида 1-го (отже, стриєм Мурада 2-го). Він виступив 15 серпня

1421 р. і зумів захопити Галліполі та Едірне, тобто діяв у Румелії, на європейській території Туреччини. В січні 1422 р. він вирушив назустріч війську Мурада, переправився в Анатолію, і там його військо його зрадило. Мустафа тікав до Валахії, його схопили і стратили в Едірне у травні 1422 р.;

– другий суперник Мурада, його молодший брат Мустафа (котрого звали Кучук-Мустафа, щоб відрізнити від попереднього) заявив свої права у серпні 1422 р. і почав облогу Бурси, а потім Ізніка (отже, діяв в Анатолії). Його схопили і стратили 20 лютого 1423 року.

Таким чином, два суперники Мурада діяли не одночасно, а послідовно, упродовж двох років після смерті султана Мехмеда. Виклад у Ж. Л. можна назвати правильним, але сумаричним, укладеним після завершення усіх подій. Ніякою мірою не можна допустити, що він отримав інформацію в такому вигляді уже в серпні 1421 р. Якщо ми довільно приймемо за місце зустрічі Сучаву, то до неї від Кам’янця-Берестейського через Львів і Кам’янець-Подільський – 630 км, отже, не менше 3 тижнів шляху. Виходить, Ж. Л. не міг бути в цій умовній «Сучаві» раніше середини серпня 1421 р., і на той момент ніяких конкретних відомостей про виступ Мустафи в Молдавії мати не могли. Від Галліполі до Сучави – понад 800 км, і до того ж сторони конфлікту мабуть не поспішали проінформувати Олександра, так що він міг довідатись про це тільки принагідно, отже, значно пізніше.

Маємо тут черговий доказ того, що опис поїздки 1421 р. у Ж. Л. має характер спогадів, а не щоденника.

13. Рука святого Георгія

Згадану у Ж. Л. «руку св. Георгія» (*bras Saint-George*) всі російські перекладачі передають словом «рукав» (ну, *manche* по-французьки), Лелевель – словом «рамено» (*epaule*). З тексту Ж. Л. видно, що це Босфор або чорноморські протоки в цілому, так що «Греція» (мабуть, Візантійська імперія) знаходиться «по цей бік руки». Це тлумачення П. К. Бруна прийняли Ємельянов і Кудрявцев. В цьому тлумаченні П. К. Брун посилався на книгу М. д’Авезака «Relation des Mongols ou Tartares» (Paris: 1838, p. 90), д’Авезак посилався на словник старожитностей Дюканжа, а Дюканж – на Вільгельма фон Больдензеля (Wilhelm von Boldensele / Guillaume de Boldensele, 1285 – 1339).

Оцей Вільгельм у 1333 – 1336 роках здійснив мандрівку на Схід, відвідав Сирію, Єгипет, Синайську гору, Аравію, Єрусалим та Палестину, Ліван, Дамаск. Після повернення до Європи він склав опис своєї поїздки [*Виталий Задворный, Ярослав Терновский* Первое историческое свидетельство о посвящении в рыцари у Святого Гроба Господнего в Иерусалиме]. Передмова датована днем св. Михаїла (29 вересня) 1337 р.

На самому початку, у першому розділі, Вільгельм дав загальний опис географії, в якому читаємо:

> Altero vero ejus brachio, quod Ellespontus seu **brachium sancti Georgii** dicitur, continuatur cum magno mari Pontico, quod quasi nullam habet insulam, unde et mare majus communiter vocatur […] Hoc brachium sancti Georgii de quo dixi, dividit Europam et Asiam Minorem, quae majoris Asiae provincia est. Hoc brachium vulgariter Bucca Constantinopolitana dicitur [Itinerarium Guilielmi de Boldensele / Ed. C.L. Grotefend. – Zeitschrift des historischen Vereins fur Niedersachsen, 1852, p. 237 – 238].

Інша протока, котра зветься Гелеспонтом або протокою святого Георгія, продовжується великим Понтійським морем, у якому майже немає островів, і його частіше називають Великим морем […] Оця протока святого Георгія, про яку я писав, поділяє Європу й Малу Азію, котра є провінцією Великої Азії. Цю протоку простою мовою називають «ротом (пащекою?) Константинополя».

Латинське слово *brachium* має кілька значень, серед яких – передпліччя, рука, гілка дерева та морська протока (однак *рукава* як частини одягу серед них нема).

Отже, «рука св. Георгія» у Вільгельма – це Дарданели + Мармурове море + Босфор, система водних об'єктів, яка відділяє Європу від Азії, котру нині звуть Чорноморськими протоками (Вікіпедія), і саме таке значення ця назва має у Ж. Л. Можна думати, що таку назву дали генуезці – представники республіки св. Георгія – на знак своїх міцних позицій в цьому районі.

У Вільгельма бачимо й іншу назву – Велике море, котру також вживав Ж. Л. Це не значить, що він бачив твір Вільгельма, але свідчить про поширення зазначених назв у католицькому світі.

14. Білгород-Дністровський

Остаточно воєвода Олександр сказав Жильберу, що в нього немає таких сміливців, котрі наважились би супроводжувати його за Дунай. Тому Ж. Л. був змушений змінити свій первісний план – їхати у Константинополь через Дунай і Болгарію суходолом і почав думати про інший маршрут.

Et vins à une ville fermée et port sur laditte mer Maiour, nommée Mancastre ou Bellegard, où il habite Gênenois, Wallackes et Hermins. [Œuvres, c. 59]

І прибув до одного закритого (обгородженого?) міста і порта на згаданому Великому морі, званого Манкастре або Беллегард, де жвуть генуезці, валахи та вірмени.

Слово *fermée*, від якого походить сучасне українське *ферма* (перекриття, наприклад ферма моста), звичайно перекладають як «укріплене». Ж. Л. вживав це слово досить часто.

Назва *Moncastro* в різних варіантах написання була добре відома з портоланів [*Гордеев А.Ю., Терещенко А.А.* Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков. 2-е издание. – К.: 2017 г., т. 1, с. 390], і можна не мати сумнівів, що так називали місто генуезці, а за ними – й уся католицька Європа.

А *Беллегард*? Назва не молдавська і не вірменська, але слов'янська, і скоріше руська ніж польська (наскільки я знаю, у польській мові старосвітський *ѣ* закономірно переходить у *я*, звідси Białygród – Бялигруд). Інші народи могли вживати цю назву як запозичену, не розуміючи її значення.

Дністровського лиману Ж. Л. не зауважив, і вважав, що місто стоїть прямо на морі, хоча від фортеці до виходу з лиману в море близько 16 км, або пів-дня шляху.

У Білгороді Ж. Л. зустрівся з воєводою Олександром удруге. Коли Ж. Л. виїжджав з міста, якісь опришки його пограбували, і він змушений був повернутись до Білгорода й наполягати, щоб воєвода їх розшукав. Олександр це зробив, і при цій нагоді ми довідуємось, що влада в місті належала йому [Œuvres, c. 60].

15. Гедигольдів замок

Цей ефемерний замок часто згадується в літературі, а єдине джерело – одне речення у Ж. Л. – між тим не проаналізоване. Отже, читаємо:

> Et là y vint, moy présent, à celuy temps, à l'un des lez de la rivière, le devant nommé Gueldigold, gouverneur de Lopodolye, faire et fonder par force ung chastel tout neuf, qui fut fait en moins d'un mois de par ledit duc Witholt, en ung désert lieu, où il n'y a ne bois, ne pierres, mais avoit ledit gouverneur amené douse [douze] mille hommes et quatre mille charettes chargées de pierres et de bois [Œuvres, c. 59 – 60].
>
> І от в час моєї присутності там-то [туди-то?] прийшов на один з боків ріки названий Гедигольд, губернатор Поділля, [щоб] обрати [місце?] і силоміць заснувати цілком новий замок, що було зроблено менше ніж за місяць названим князем Вітовтом, у пустельному місці, де не було ані дерев, ані каміння; але названий губернатор привів дванадцять тисяч людей і чотири тисячі візків, навантажених каменями й деревом.

là y – обидва слова означають *там* (або *туди*, ці слова у французькій мові, здається, не розрізняються), мабуть краще перекладати з підсиленням.

Старе французьке lez означає власне «бік», не «берег», як у російських перекладах.

Слово faire означає «зробити», але у середній французькій мові може мати значення «обрати».

Слова *douse* словники французької мови не знають; варіант з іншого рукопису подає *douze* – дванадцять.

Слово *charettes* – трохи інакше написана множина від старого французького charrete, «маленький віз».

Чомусь ніхто з дослідників не звернув уваги на те, що це – анекдот у стилі барона Мюнхаузена. Мандрівний рицар прийняв його буквально, а за ним і вся громада.

1. Що значить «один із боків ріки»? Скільки боків буває у ріки? І про яке місце йдеться?

Якщо перекладати *là y* як *там* (де був Ж. Л., тобто в Білгороді), то вийде, що Ж. Л. тільки отримав цю звістку в Білгороді, а де діяв Гедигольд – неясно.

Якщо ж перекладати *là y* як *туди*, то в тексті маємо суперечність. Ми ж пам'ятаємо, що згідно Ж. Л. Білгород стояв на березі моря, а не на ріці. Тобто якщо Гедигольд прибув на ріку (невідомо яку), то не туди, де був Ж. Л.

Коментатори цього епізоду автоматично приймають, що «Гедигольдова ріка» – це Дністер, а між тим цього не може бути. Ж. Л. знав назву Дністра і двічі її згадав: 1, коли розбійники прив'язали його до дерева на березі Дністра (*d'une grosse rivière nommée le **Nestre*** [Œuvres, c. 60]); 2, коли він із Білгорода-Дністровського поїхав до Криму (*Et passay la rivière de **Nestre** et la rivière de la Neppre* [Œuvres, c. 61]). Думаю, якби «Гедигольдова ріка» була Дністром, не було причини її не назвати по імені.

[Свіжий приклад коментування: «ключевой фразой в данном отрывке является: «на одном из берегов реки». Поскольку рыцарь встретился с Гельдигольдом в Монкастро, **нет сомнений**, что речь идет о Днестре» – *Красножон А. В.* Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и

строительная периодизация. – Stratum plus, 2011 г., № 5, с. 17 – 18. Зауважу, що в розглядуваному тексті Ж. Л. нема мови про зустріч із Гедигольдом. Логічна помилка А. К. полягає в тому, що твердження, котре потребує доведення, проголошено уже доведеним. Гіпотеза А. Красножона, що цей замок – Качибеїв, не може бути прийнятою, бо Качибеїв стояв на морі, а море – не ріка. Хоч як мало фактичних подробиць містить запис Ж. Л., а побудувати гіпотезу, котра їм би не суперечила, не так просто.]

З другого боку, на території, підвладній Гедигольду, було досить річок – від Стрипи на заході до Дніпра на сході (бо Черкаси тоді входили до складу Поділля); скоріше за все, Ж. Л. не міг пригадати цю назву, коли писав спогади, або не вважав її істотною.

2. З ким збирався воювати Гедигольд, щоб **силою** заснувати замок? Чому при цьому не згадано про вояків?

3. Проти чого тут згадано ім'я Вітовта? Часто думають, що Вітовт наказав Гедигольду це зробити, але в тексті немає «наказу».

4. Вкажіть мені на Поділлі місце, де немає каміння. Не скрізь в Україні є каміння, але власне на Поділлі його найбільше, і везти його звідкись замість того щоб добути на місці – повна нісенітниця.

5. 4 000 возів, якщо покласти по 10 метрів на один віз, шикуються у валку довжиною 40 км. Це може непогано виглядати з літака або навіть із космоса.

6. Де Гедигольд міг набрати 12 000 робітників? При іншій нагоді я підрахував, що в 1400 – 1413 рр. король Ягайло роздав на Поділлі 24 села. Якщо викликати по 10 робітників із кожного – це дасть аж 240 душ. Ну, припустимо, ще кілька сіл існувало, а в документах не згадано – тоді до 300 душ.

Але всі згадані села – це приватні маєтки! З якого дива їх власники мусять ставити своїх людей на наказ старости? Хіба у старости немає своїх сіл – старостинських або замкових?

В тому-то й річ, що на той час «староства» як господарської структури на Поділлі ще не було. Януш Куртика, аналізуючи акт надання Теодорику Бучацькому Подільського староства у 1442 р., переконливо показав, що це був план формування такої структури, котрий вдалося виконати лише частково [*Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku). – Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, 2004, Folia 21, Studia Historica 3, s. 69 – 102].

Чи були які села у безпосередній старостинській владі в часи Гедигольда – ми не знаємо, але слід думати, що й 300 робітників зібрати було йому тяжко.

7. Чи можна збудувати замок за місяць? Розпланувати майданчик 50 × 50 метрів, викопати рів довжиною 200 метрів і насипати з добутого грунту вал, поставити по гребеню валу частокіл і навісити якісь ворота – так, можна.

Скільки для цього потрібно робітників? Рахуючи захватку (ділянку для роботи) одного землекопа на 4 м, наш рів складається із 50 захваток. На кожну захватку треба поставити одного землекопа, одного – двох робітників для виносу землі і одного – трамбувати вал. Отже, ланка складається з 4 чоловік, 50 ланок – 200 робітників. Більше їх не треба, бо вони будуть тільки штовхатись і заважати один одному.

А що ж робитимуть решта одинадцять тисяч вісімсот робітників? – Їсти, спати й залицятись до дівчат (якщо такі знайдуться). Інша можливість – розширити фронт робіт до 12 000 метрів і збудувати замок у плані квадрата зі стороною 3 км. Це теж буде гарно виглядати з літака чи з космоса.

… Багато разів давав собі тверду обіцянку – ніколи нічого не читати, окрім довідника функцій алгоритмічної мови PHP та сайту StackOverflow, де є корисні коментарі до цих функцій. Але стара інтелігентська звичка інколи мене підводить. Ну, от і прочитав:

> Рассмотрим объемы строительного материала, который использовал Гельдигольд при сооружении нового замка. Четыре тысячи повозок при самых общих подсчетах вмещают порядка 4 тыс. м³, что соответствует тому объему каменной кладки, который легко вычислить по плану Фрейгана [для замку в Хаджибеї-Одесі] (в уточненном масштабе). При умелой организации рабочих рук такое сооружение действительно можно возвести за месяц.
>
> Для сравнения: объем кладки Бендерского замка (цитадели) равен 135 тыс. м³, Белгородского замка — 98 тыс. м³. На возведение последней понадобилось бы 68 дней, при количестве рабочих 100 чел. [*Красножон А. В.*, op. cit., с. 18].

Д-1. Густина білого каменю (вапняка) – 2.7..2.9 тон / куб. метр (Вікіпедія). 4 тис. кубометрів дають по одному кубометру на віз. Отже, А. К. уявляє собі справу так, що чумацький віз може перевезти три тони вантажу. Хотів би я подивитись, як віз розвалиться під таким тягарем. Стандартне навантаження воза – 30 пудів, бл. 500 кг, і більше не зрушать з місця тяглові тварини.

Наші предки не були дурні й не ганяли б вози по 500 кг, якби можна було перевезти більше.

Д-2. Приїхати до Одеси зі своїм будівельним каменем – гарний сюжет для Юморини. В Одесі повно свого місцевого камені, він там є на кожному кроці, вся Одеса збудована з нього. Я сам бував там неодноразово і знаю, про що говорю.

І я уявляв собі справу так, що А. К. живе в Одесі і теж це знає. Але прочитавши його статтю, тепер маю сумнів – чи справді ми говоримо про **ту саму** Одесу, в якій я бував, а не про **дві різних** Одеси?

Д-3. Ділимо 98000 куб. метрів на 68 днів – отримуємо 1441 куб. метр на ден. Ділимо оці 1441 куб. метр на 100 робітників – отримуємо по 14.4 кубометра на кожного робітника в день. А це (пригадаємо густину вапняка) 40 тон! Олексій Григорович Стаханов може собі ховатись, але хотів би я подивитись, як А. К. вирубає 40 тон каміння, обтеше його, привезе на місце будівництва, підніме на верх муру і покладе на місце. І все це – за один робочий день, бо так виходить з його розрахунку людино-днів.

І це далеко не всі дурниці, які є у статті А. К.! Перекручення історичних джерел на догоду своїм фантазіям – це вірний шлях до помилок, до фальсифікації історії.

Закидають мені, що мої статті написані емоційно і не академічно. Цілком згоден з обома твердженнями, але я волію емоційно і правильно, ніж бути черговим автором академічних дурниць.

8. Дерево-земляний замок можна збудувати силами некваліфікованих робітників із числа селян. З камінням все складніше, бо тут потрібні фахівці-

муляри, котрих не було зовсім. За всю історію Великого князівства Литовського ми знаємо муровані укріплення в корінній Литві, менше – в Білорусії, ще менше – на Волині. На Брацлавщині, Київщині, Чернігівщині ніяких мурованих укріплень не було не те що в литовський час, але навіть і пізніше.

Де ж неборака Гедигольд міг узяти мулярів, коли їх і в столиці бракувало?

9. Від кого Ж. Л. міг почути всю цю історію? В самому тексті нічого про це не сказано, тому можна думати або про Вітовта, який розповідав це у Кам’янці-Берестейському, або (здається більш імовірним) від самого Гедигольда в Кам’янці-Подільському. Жильбер пригадав її, коли дійшов до опису Білгорода-Дністровського, і вирішив приточити її тут, щоб не креслити уже написаного.

Отже, початок історії можна скоригувати: «Коли я був там, у Кам’янці-Подільському, Гедигольд розповів мені…».

Приймати таку поправку чи ні – зрештою, не так важливо. З поправкою чи без неї – оповідання виглядає цілком не конкретним і неймовірним, якраз в дусі Мюнхаузена або Хлестакова з його сорока тисячами кур’єрів.

Природно, що за цей замок, що знаходився невідомо на якому березі невідомо якої ріки, більше ніхто не чув.

Із коментаторів найбільше уваги приділив цьому замку П. К. Брун [*Брун Ф. К.*, op. cit., с. 455 – 458]. В його перекладі стоїть «замок», а в коментарях – «башта», але то пусте. Він припускав, що ця башта стояла при гирлі Дністра, або на лівому, або й на правому березі. Він прикладав до неї назви, відомі з джерел 15 – 16 ст., не звертаючи уваги на те, що всі ці назви самі потребували вивчення й локалізації. Простою мовою, одне невідоме Брун прирівнював до другого, і вважав, що посуває справу вперед. Один із запропонованих ним варіантів: ця башта – Каравул, який відвідав Ягайло в 1411 р., зруйнували татари в 1416 р. і відбудував Гедигольд в 1421 р. Все це – фантастика чистої води.

Обережну критику фантазій Бруна маємо в новій статті [*Радзиховская Е. А., Боренко А. С.* Крепость князя Витовта у Гильбера де Ланнуа и приднестровские топонимы средневековых карт. – Древнее Причерноморье (Одесса), 2011 г., т. 9, с. 422 – 428], автори якої, однак, не вдавались у коментування власне тексту Жильбера.

16. Татарія

Із Білгорода-Дністровського Ж. Л. вирушив на Кафу. Він відправив туди морем частину своїх супутників, а сам поїхав суходолом.

З Білгорода він виїхав на північ і уже прибув на берег Дністра, коли на нього напали згадані опришки. Йому довелось повернутись до Білгорода, і потім він знову вирушив тим самим шляхом, переправившись через ріку Дністер (не через лиман!). Це могло бути в районі сучасного села Маяки, перед початком лиману.

Дорогу до Кафи – це близько 520 км – Ж. Л. подолав за 18 днів, в середньому по 29 км на день. Це гарна швидкість, враховуючи пригоди по дорозі. Переправи через Бог наш мандрівник не зауважив.

На Дніпрі (*la rivière de la Neppre*) Ж. Л. знайшов татарського князя Жамбо (*Jambo*) – друга й слугу князя Вітовта. Отут міг би стати у пригоді лист, писаний татарською мовою (якщо припустити, що хтось із цих татар умів читати). Переправа через Дніпро на маленьких човнах-однодеревках зробила враження,

тим більше що ширину ріки Ж. Л. оцінив на один льє. Це будь-що-будь більше за ширину основного русла Дніпра, мабуть, враховано ще й протоки між островами.

Місце переправи, можна думати, знаходилось біля сучасного Херсона. Це видно з наступної пригоди, котра спіткала Ж. Л. Коли в нього розбіглися коні, він написав, що йому загрожувала смерть серед **лісів** та великих пустель (*forests et grans desers* [Œuvres, с. 62]), а ліси тут є тільки в районі Олешок проти Херсона. Також згадка, що від цього місця на сім днів шляху не було населених місць, приблизно відповідає віддалі (230 км) від Олешківських лісів до Старого Крима.

Татарського хана Ж. Л. назвав імператором Солхата, другом Вітовта (*l'empereur de Salhat, amy dudit Witholt* [Œuvres, с. 62]), але своїм звичаєм не назвав його імені. Він жив у Кафинській пустелі на віддалі одного дня шляху (треба розуміти – від Кафи). Це відповідає положенню Солхата (Старого Крима) в 21 км від Феодосії.

Противника солхатського імператора Ж. Л. назвав «великим ханом, імператором Орди» (*grant Kan, empereur de Lourdo* [Œuvres, с. 63]), але знову не подав його імені (можливо й не знав його).

Титули татарських ханів, які записав Ж. Л., співпадають з титулами, котрі вживались в генуезьких документах Кафи [*Пономарев А. Л.* Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в счетах генуэзского казначейства Каффы. – Золотоордынское обозрение, 2013 г., т. 2, с. 163], і можна думати, що звістку про справи ханів Ж. Л. отримав саме в Кафі.

І от цей солхатський імператор, якому Ж. Л. віз подарунки від Вітовта, щойно помер. Сучасні дослідники одностайні в тому, що це був Бек-Суфі.

Про «новознайденого» хана Бек-Суфі відомо в основному з його монет і трохи із масарій Кафи [*Пономарев А. Л.* op. cit., с. 161 – 170; його побудову прийняли І. Зайцев: История татар с древнейших времен. – Казань: 2014 г., т. 4, с. 132 (автор розділу «Утворення Кримського ханства» – І. Зайцев), В. Гулевич: *Гулевич В. П.* От ордынского улуса к ханству Гиреев. Крым в 1399 – 1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 145 – 152, В. Талах: *Талах В.* Полдень и сумерки Великого Края. – К.: 2019 г., раздел «Война всех против всех (1419 – 1429)»].

Мушу застерегти, що прив'язування запису Ж. Л. до Бек-Суфі – це тільки можливість, а не певність. Конкретно щодо Бек-Суфі цей запис взагалі не додає жодного біта інформації. Залишається тільки пошкодувати, що Ж. Л., бувши безпосереднім свідком цих подій, не подав необхідних нам подробиць, так що його спогади мало що вносять у картину боротьби.

17. Кафа

Після всіх пригод Ж. Л. приїхав до міста Кафи, котре він назвав «портом і містом з трьома твердинями, розташованим у Татарії на Великому морі і належним генуезцям» (*la ville de Caffa, qui est ung port de mer et ville de trois fermetez, située en Tartarie, sur la mer Maiour, appartenans aux Gênenois* [Œuvres, с. 64]).

Слово *fermetez*, думаю – множина від fermete, *твердість*. Спеціального значення «укріплення» воно, здається, не має.

Фортеця у Кафі мала цитадель і зовнішній оборонний пояс, отже, складалась із двох одиниць. Що мав на увазі Ж. Л., коли писав про три твердині – неясно.

Ж. Л. мав намір обігнути Чорне море і далі їхати в Єрусалим суходолом, але це виявилось неможливим, і йому довелось сісти на венеціанську галеру, що йшла з Тани у Константинополь.

З венеціанських документів відомо, що караван галер вирушив з Венеції до Тани 30 липня 1421 р., і мабуть при поверненні з Тани на ньому їхав Ж. Л. [*Пономарев А. Л.* op. cit., с. 164]. Якщо плавання до Тани справді займало 1.5 місяці, то в кінцевому пункті судна могли бути в середині вересня; якщо їх стоянка тривала від 8 до 14 днів, то у зворотній шлях вони могли вийти наприкінці вересня або на початку жовтня. Тоді зупинка їх у Кафі припадали би десь на середину жовтня 1421 р., що не суперечить хронології ружу Ж. Л.

18. Константинополь

У Константинополі Ж. Л. зустрівся з імператором Мануїлом та його сином, не названим по імені молодим імператором. Мануїл 2-й Палеолог правив у 1391 – 1425 рр., а його старший син Іоан був від 1421 року співправителем батька.

При цій нагоді Ж. Л. трохи привідкриває політичну мету своєї поїздки. Королі Франції та Англії (котрі вели у цей час між собою Столітню війну!) виразили через Ж. Л. своє бажання, щоб справа з’єднання римської і грецької церков посувалась уперед. У цій справі Ж. Л. нараджувався ще й з папськими послами до візантійського імператора.

Із Константинополя Ж. Л. поїхав до Єгипту та Синаю [Œuvres, с. 67 – 71]. Окремий великий розділ «Поїздок і посольств» він присвятив докладному опису Святої землі, Сирії й Єгипту [Œuvres, с. 73 – 159]. Він значно перевищує своїм обсягом розібрану в цій статті частину, але його аналіз не входить у мої плани.

19. Структура твору

Написано уже немало, а повної втіхи написане все ж не дає – тому, що тут мені довелось відступити від свого основного принцип роботи з історичним джерелом. Він полягає в аналізі всього тексту джерела **в цілому**, виділенні структурних частині і т. д. [*Жарких М. І.* Список князів із Любецького синодика. – К.: 2015 р., розділ «Завдання джерельного дослідження»]. Спробую зробити це спрощено.

Книга Жильбера де Ланнуа «Подорожі та посольства» у виданні 1878 р. займає 169 сторінок і охоплює події 1399 – 1450 років, тобто в середньому на рік припадає по 3.3 сторінки. Але розподілена увага автора дуже нерівномірно. Умовна перша частина, присвячена подіям 1399 – 1420 рр. (включаючи першу поїздку Ж. Л. до Єрусалима в 1403 – 1404 рр.) займає 42 сторінки, по 2 сторінки на рік. Умовна друга частина – поїздка на Схід в 1421 – 1423 рр. – займає 110 сторінок, або 36.7 сторінок на рік; умовна третя частина, присвячена подіям 1424 – 1450 рр. (включаючи третю поїздку до Єрусалима в 1446 р.), займає тільки 17 сторінок, або 0.65 сторінки на рік.

Із такого розподілу уваги випливає, що саме друга частина була для Ж. Л. основною, неначе діамантом, для якої решта – тільки оправа.

Але й цю другу частину треба поділити на дві дрібніші частини, з яких перша, обсягом 30 сторінок, містить опис обставин поїздки Ж. Л., а друга, обсягом 89 сторінок, містить опис Святої землі, Єгипту та Сирії. Ця друга частина виділена не довільно – вона переписувалась окремо [перелік рукописів – Œuvres, с. 3 – 4], і

Ch. Potvin навіть підозрював, що благочестиве паломництво Жильбера було прикриттям для його воєнної розвідувальної місії [Œuvres, с. 73, прим. 1]. «Чи справді так було, чи може хтось збрехав» – я судити не можу, але безспірно, що і для самого Ж. Л., і для його сучасників саме цей опис становив найвищу цінність.

Опис обставин поїздки, із 30 сторінок якого у моїй статті розглянуто ледве 13, можна вважати своєрідним прологом до опису Святої землі. Тоді нам стає більше зрозумілим, чому Ж. Л. пропускав дрібні деталі, котрі були б цікаві нам, проте відволікали автора від прямування до головного.

Можна не сумніватись, що опис Святої землі з його масою дрібних географічних подробиць укладено на основі записок, ведених під час поїздки; в той же час пролог – це спогади, записані під час компонування цілої книги, тобто після 1450 року.

Тому джерельну вартість різних частин книги Ж. Л. треба оцінювати незалежно, як я і пропонував у процитованих «Завданнях».

20. Висновки

1. Опис поїздки Жильбера да Ланнуа в 1421 році від Данцига до Константинополя складено не на підставі щоденних подорожніх нотаток, а записано як спогади під час компонування книги «Подорожі та посольства», тобто після 1450 р.

2. В описі міститься немало анахронізмів, наприклад, подробиці новгородського посольства до Вітовта в 1414 р. включено до оповідання про 1421-й рік.

3. Три рази Ж. Л. торкався смерті турецького імператора і війни в Туреччині. Наведених подробиць він не міг дізнатись ані від Ягайла, ані від Вітовта, ні навіть від молдавського воєводи Олександра – уповні він про них довідався лише в Константинополі і навіть ще пізніше; раніші ж згадки свідчать про те, що текст писався далеко пізніше, коли картина війни з’ясувалась.

4. Ж. Л. не подав майже ніяких подробиць політичного життя тих країн, через які він проїжджав, зокрема, нічого не написав про мету своєї поїздки та про характер доручень до тих правителів, яких він відвідав. Ті подробиці, які він навів, сильно розходяться з даними інших джерел. Тому для «історії» у найвужчому значенні – викладу політичних подій – його твір дає дуже мало.

5. Якщо про політику й релігію Ж. Л. писав мало й неохоче, то про обіди й подарунки – багато й зі знанням справи. Він подав немало побутових подробиць, яких я не торкався.

6. Виразною особливістю тексту Ж. Л. є уникання власних імен людей – навіть там, де він безперечно ці імена знав. Незалежно від причини такого способу викладу це значно зменшує джерельну вартість тексту.

7. Зустріч Ж. Л. із Вітовтом відбулась у місті Кам’янець Берестейської области Білорусії, а не у Кременці Тернопільської області, як часто пишуть.

8. Згадка Ж. Л. про замок, збудований Гедигольдом, не може бути локалізована ні в часі, ні у просторі й містить неймовірні перебільшення. Цю згадку не можна прив’язати до відомих топонімів.

Я висловлюю вдячність Дмитру Вортману, Владиславу Гулевичу і Сергію Луніну за цінні поради, використані при написанні статті.

Київ, 28 серпня – 12 вересня 2020 р.